

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВОТВОРЧИЙ ПРОЦЕС XVII—XVIII СТ.: ДО ПИТАННЯ ІСТОРИОГРАФІЧНОГО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ

Питання про спадковість в дослідженні вітчизняною історіографією національного державотворчого процесу не є риторичним. На жаль, певна частина публікацій останніх років висунула перед українською мадієвістикою дилему — чи піти їй шляхом утвердження напівдилетантських підходів до розробки проблематики українського державотворення (коли наукова спадщина того чи іншого питання обмежується кількома вряди-годи випадково вихопленими працями і на підставі цього робляться поверхові узагальнення та висновки), чи врешті-решт підвести під цю проблему належний історіографічний фундамент. Адже не менш давньою, ніж сама традиція української державотворчості, є традиція її наукового висвітлення в спеціальній літературі. Справжній її розвій припадає на другу половину XIX — перші десятиліття XX ст., коли до вивчення проблематики української державності починають застосовуватися нові методичні та методологічні прийоми (зокрема, історико-порівняльний аналіз) наукового дослідження.

В активізації дослідницької роботи українських істориків (а в подальшому і українознавчих наукових центрів) у справі розробки проблеми побудови самостійного державного організму в українських землях у другій половині XVII—XVIII ст. вирішальну роль відігравали дві групи чинників — з одного боку, це зміни в соціально-політичному житті країни, з іншого — закономірності розвитку на зазначеному етапі української історичної науки.

Зазначимо, зокрема, що спалах у другій половині минулого століття інтересу до розробки проблематики національної державності в часи переходу від середньовіччя до нового часу був далеко не випадковим. За оцінкою науковців, саме в XVII—XVIII ст. було покладено «край старим формам» в державотворчості українського етносу, відбулося «глибоке національно-соціальне перетворення самих основ української державности».

За специфікою перебігу процесу державного будівництва в Україні у другій половині XVII—XVIII ст. в національній історіографії виділяються два етапи. По-перше, це держава Б. Хмельницького як самостійна незалежна одиниця, і, по-друге, держа-

вотворчий процес в Україні, починаючи від смерті великого гетьмана і до кінця XVIII ст. Такий хронологічний поділ пояснюється, насамперед, тим величезним значенням, яке відіграла епоха Хмельницького як в історичній долі українського народу загалом, так і, зокрема, в справі становлення незалежної Української держави. Саме з цих причин тема Хмельниччини постійно перебувала в фокусі наукових інтересів істориків, юристів, соціологів, політологів другої половини XIX — початку XX ст. Через її призму, власне, сприймалася вся державна історія XVII—XVIII ст. На думку фахівців, перебіг державотворчого процесу за наступників Б. Хмельницького не був рівномірним. Однак окремі сплески державотворчої активності не змінювали в цілому його затухаючого характеру. Причини цього, за оцінкою науковців, обумовлювалися комплексом об'єктивних і суб'єктивних чинників як внутрішнього, так і зовнішнього характеру, не останню роль серед яких відіграла поступова втрата козацькою верствою своїх репрезентативних державницьких функцій в результаті її внутрішньої диференціації. Козацька старшина в боротьбі за зрівняння в правах з російським дворянством в більшості своїй поступово позбувається автономістичних настроїв, так і не виробивши із себе національної державотворчої еліти.

В цілому вся тематика проблеми української державності XVII—XVIII ст. сфокусована в двох площинах. По-перше, це політико-адміністративний устрій Української держави та становлення і розвиток її державно-правових інститутів. Центральним при цьому виступає питання про правові підвалини існування в українських землях самостійного державного організму. Іншим важливим аспектом, який постійно перебував у центрі дослідницьких інтересів, починаючи з кінця 50-х р. XIX ст., є дослідження проявів державного будівництва в Україні-Гетьманщині в ракурсі її тогочасної політичної історії.

Що слід розуміти під терміном «держава»? Як протікав процес еволюції державної ідеї в українських землях? Якими були соціальний зміст та форми її практичного втілення? Які верстви українського суспільства репрезентували цю ідею? Взагалі якими показниками слід характеризувати власну національну державну одиницю? До розв'язання цих та інших питань протягом кількох десятиліть зверталися науковці як в загальних працях з історії України-Гетьманщини, так і в спеціальних, досить численних розвідках з конкретної проблематики історії державного будівництва в XVII—XVIII ст. Однак має рацію і

О. Терлецький, коли зазначає, що «історія Української держави козацької доби дуже мало досліджена, особливо устрій цієї держави». Зокрема, цю тезу доводить дискусійність державотворчої проблематики. Багато важливих питань набували дискусійного характеру вже в момент своєї постановки (республіканська та монархічна концепції державного устрою України — Гетьманщини; наявність державотворчих планів у гетьмана Б. Хмельницького; хронологічні межі визнання Української держави як повноправного суб'єкта міжнародного права; місце і сутність українсько-московського договору 1654 р. в державотворчому процесі; ряд питань адміністративно-територіального устрою; наявність власної української монети за часів Б. Хмельницького і П. Дорошенка тощо).

Зазначимо, що в історіографії другої половини ХІХ — початку ХХ ст. спостерігається досить нерівномірне територіальне охоплення державотворчого процесу в українських землях. В науковій літературі мова переважно йде про Лівобережну Україну другої половини ХVІІ—ХVІІІ ст. і майже відсутні згадки і аналогії з його перебігом на Правобережжі.

Слід відзначити, що аналіз доробку вітчизняних істориків у справі дослідження української державності, створеної в результаті переможного поступу Визвольної війни середини ХVІІ ст., дозволяє говорити про виведення у другій половині ХІХ — першій третині ХХ ст. українського державознавства на справді наукову основу, забезпечену достатньою методологічною та джерельною базою. Більше того, всупереч офіційно визнаній пріоритетності у вивченні державницької проблематики за закордонними українознавчими центрами початку ХХ ст., маємо підстави стверджувати: наукові підходи до вивчення історії державотворення в Україні другої половини ХVІІ—ХVІІІ ст. започатковуються на терені Лівобережжя і західноукраїнських земель в 60—70-х рр. ХІХ ст. представниками народницької історіографічної школи, які зробили певний внесок в забезпечення фактологічного боку проблеми. Але на цьому етапі питання державності розглядалися лише в контексті розв'язання інших проблем історичного минулого українського народу. З становленням історико-юридичної школи розпочинається вивчення ступеню закріпленості державотворчого процесу в діявших на той час нормах українського законодавства. Одночасно відбувається поступовий процес перетворення історії державного права в самостійну наукову галузь. Розквіт дослідження державотвор-

чої проблематики припадає на перші десятиліття ХХ ст., коли ініціативу повністю перебирають на себе представники державницького напрямку. В цей час проблема української державності, перетворившись на самостійний предмет дослідження, набуває рівнозначної чинності в ряду іншої історичної проблематики. Характерно, що вона розробляється (починаючи з 1917 р.) практично за одною методою української медієвістичної школи як в системі Всеукраїнської академії наук, так і в Українському соціологічному інституті у Відні, Українському вільному університеті і Господарській академії в Чехословаччині, Берлінському українському науковому інституті.

Проте за відомих умов, зупиниться на яких, на наш погляд, немає потреби, оскільки про це вже неодноразово йшлося в новітніх історичних розвідках, в українській радянській історіографії ця тема досить тривалий час змушена була перебувати на правах персони нон грата. По суті, в 30-х рр. нинішнього століття фактично була перервана започаткована в суспільствознавстві на зламі двох віків практика синтезних підходів до вивчення проблеми українського державотворення, біля витоків якої стояли спеціалісти трьох самостійних наукових галузей — історичної й юридичної наук, а також політології.

На сьогодні не існує (незважаючи на значний доробок в галузі державознавства істориків другої половини ХІХ — перших десятиліть ХХ ст.) не тільки комплексного дослідження з історії українського державотворення, але і потребують спеціальних монографічних розробок такі питання, як політико-суспільний устрій Української держави в його генезі; еволюція української державної ідеї та її роль і місце в ментальності українського середньовічного суспільства; взаємозв'язок державного ладу та соціальної і економічної політики уряду; державна політика в галузі культурного будівництва; з'ясування політичної структури українського суспільства; погляд на українську державність через призму геополітичних інтересів країн Центральної і Східної Європи, Польщі, Росії та Османської імперії тощо. Варто також з'ясувати роль людського фактору в державотворчому процесі; прослідкувати, наскільки чіткими були державотворчі концепції українських гетьманів як носіїв найвищої державної влади в країні; дослідити державно-територіальний устрій України-Гетьманщини та її народонаселення. Визріла необхідність синтезного вивчення українських державних інституцій в їх самотності, еволюції та взаємовпливах, а також виявлення їх тотожності

чи відмінності з державними установами інших країн; розглянути фактори, що сприяли інтенсивності державного будівництва в середині XVII ст. і призвели до його повного затухання лише протягом кількох наступних десятиліть.

Щоб забезпечити історіографічний зріз дослідженості проблеми державотворення в Україні, необхідно також застосувати синтезні підходи до створення узагальнюючого історіографічного курсу з українського державознавства.